

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.69, 2026

Received: 27/12/2025 Accepted: 24/03/2026

A Comparative Study of the Pishdad Dynasty in the Texts of Ancient Iran and the Historical Writings of the Safavid Period

Hamid Hajianpour *

Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran
hamidhajianpour@shirazu.ac.ir

Mojtaba Meftah

MA in Iranology, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran
er.meftah.mojtaba@gmail.com

Abstract

The land of Iran is among the most ancient and significant cradles of human civilization. The concepts of creation and the endurance of the homeland serve as symbols through which Iranians, by conforming to convention and drawing upon the valor of their heroes, have strived to protect their land. By engaging with these themes, they have taken meaningful steps to preserve their history. This comparative study, based on library research, aims to portray Iranian myths and epics, with a focus on the Pishdadian dynasty as reflected in historical texts from two periods: ancient times and the Safavid era. The findings reveal that the element of religion played a fundamental role in shaping ontological thought in historical writings across both periods, altering certain descriptions of the kings and their reigns. At the same time, the overall framework and narrative themes remained consistent. The study highlights key elements, including the role of heredity in the continuity of kingship, the symbolic representation of the Pishdadian rulers, the Iranians' civilizing influence, and the actions of individuals as determinants of their destiny.

Keywords: Myth, Pishdadian Dynasty, Ancient Period, Safavid Era, Epic.

Introduction

Throughout history, Iran has been recognized as one of the founders of human civilization. The roots of this civilization date to an era when myths and epics played a vital role in shaping the beliefs of its people. Myths, by expressing the phenomena surrounding creation, reveal aspects of a nation's endurance. This endurance gains greater depth and coherence through the heroic and epic deeds of the great figures of that land. Regarding the mythological background of Iran, the most extensive and detailed accounts can be found in texts such as the Yasna, Bundahishn, Denkard, and Yashts. With the transition from ancient Iran to the Islamic era, the narration of Iranian stories continued to hold importance. Themes such as justice-seeking and heroism among certain Iranian warriors remained prominent. During the Safavid period (907–1135 AH), the inclination toward ancient Iran and its myths took a new form, manifesting in historiographical and epic depictions of Iran's legendary past. The main question of this study concerns the similarities and differences in the narratives of the Pishdadian dynasty as presented in ancient texts and Safavid-era writings, and how these narratives influenced ontological

* Corresponding author

thought—particularly religious perspectives—across these periods. To date, little scholarly attention has been paid to examining the Pishdadian rule comparatively in ancient Iranian sources and Safavid historical writings; therefore, this study aims to fill that research gap and provide a foundation for further investigation in this field.

Materials and Methods

This study employs a historical method with a descriptive-analytical approach, drawing on library sources and synthesized data. The research seeks to examine and compare the historiography of the Pishdadian dynasty as reflected in ancient Iranian texts and in Safavid-period historiography, with a particular focus on the role of religion in the narration of historical events.

Research Findings

The examination of texts from the ancient and Safavid periods shows that, while the general accounts of events in both eras are relatively similar, there are authentic differences in content and detail, some of which are fundamental. A study of Safavid historical works reveals that most of their material is derived from writers such as al-Ṭabarī (224–310 AH), Qāḍī Bayḍāwī (d. 685 AH), Ḥamdallāh Mustawfī (680–750 AH), and Mīrkhvānd Ḥusaynī (837–903/904 AH), whose writings are considered primary sources of Islamic Iranian history. In Safavid historiography, the narrative of the Pishdadian dynasty—mostly in summary form—emphasizes its epic and heroic dimensions, the role of family and Iranian lineage, the human transcendence pursued by certain Pishdadian rulers, and the spread of knowledge, particularly in industry and urban development.

In ancient Iranian texts such as the Avesta and Selections of Zadsparam, the Pishdadians are described in relation to aspects such as the behavioral traits and actions of Pishdadian nobles, the role of religion and the forces of good and evil in their rule, the importance of Farr-e Izadi (divine glory) during this period, the place of family and Iranian lineage, the symbolic portrayal of Pishdadian deeds, the significance of Iranian civilization, and the Mazdaean worldview. A comparative review of texts from the ancient and Safavid eras concerning the Pishdadians reveals significant differences, the most important of which include reflections on religious beliefs, interpretations of certain narratives, and engagement with ontological concepts.

Discussion of Results and Conclusions

In ancient writings, the active role of Iranian myths and epics served to express the teachings of Mazdayasnian belief, most evident in the victories of righteous kings over malevolent figures. In contrast, the historical works of the Safavid period—where accounts of the Pishdadian era are largely summarized—depict all beings as creations of a single Creator, and there is no mention of Ahriman (the Evil Spirit). Safavid historians, reflecting the transformation of religious beliefs, removed this aspect of Zoroastrian ideology; yet the epic elements in Safavid historiography maintain a thematic resemblance to those of ancient writings. In ancient manuscripts, the concept of inheritance is closely tied to Farr-e Izadi (divine glory), whose nature is expressed through the bestowal of Farr upon noble Iranian kings. By contrast, in Safavid chronicles, the nobility of Iranian lineage endures through the moral righteousness and virtuous conduct of the Iranian people.

In ancient texts, the family is portrayed as a genealogical institution that forms the foundation of enduring Iranian thought. In both the ancient and Safavid periods, individuals defined themselves within the framework of their family, and the continuity of Pishdadian rule is established on this very foundation. Symbolic expression in the actions of kings is clearly evident in ancient sources—most notably during the reigns of Jamshid and Fereyduṅ. Similarly, in Safavid historiography, symbolic representations of Pishdadian kings continue to portray them as inspirational figures leading the society forward. In ancient writings, the Pishdadian civilization's achievements are regarded as fundamental, and the creation of mythic structures during this period reflects the Mazdaean worldview. In the Safavid era, however, this concept manifests primarily in scientific and intellectual contexts, emphasizing the Pishdadians' role in fostering knowledge-based and scholarly thought among the Iranian people. Differences in calendrical calculation and, likely, in the historical sources used across the two periods have led to variations and inconsistencies in the recorded reigns of some kings.

بررسی تطبیقی حکومت پیشدادیان در متون دوره باستان ایران و مکتوبات تاریخی دوره صفویه

حمید حاجیان‌پور* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

hamidhajianpour@shirazu.ac.ir

مجتبی مفتاح، کارشناس ارشد ایران‌شناسی تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

er.meftah.mojtaba@gmail.com

چکیده

سرزمین ایران یکی از مهم‌ترین کهن‌بوم‌های جامعه انسانی را به خود اختصاص داده است. در این کشور، حماسه و اساطیر به گونه‌ای درهم تنیده ساختار فکری و جهان‌بینی گذشتگان این تبار را نشان می‌دهد. موضوع آفرینش و مانایی سرزمین به عنوان نشانه‌هایی هستند که ایرانیان با خرق عادت و بهره‌گیری از رادمردی پهلوانان خود، در جهت حراست از آن، گام برداشته‌اند. آن‌ها با پرداختن به چنین موضوعاتی تلاش کرده‌اند که در حفظ تاریخ و پیشینه خود قدم‌هایی شایان بردارند. در این پژوهش که به صورت تطبیقی براساس داده‌های کتابخانه‌ای ترسیم شده است، سعی شده تا بازنمودی از اسطوره‌ها و حماسه‌های ایرانی با تمرکز بر خاندان پیشدادی در نسخ تاریخی دو دوره باستان و صفویه مطالعه شود. نتایج به دست آمده از این تحقیق نشان می‌دهد که عنصر دین در اندیشه هستی‌شناسانه مکتوبات تاریخی دو دوره نقش اساسی داشته و بخشی از توصیفات مربوط به پادشاهان مانند نسب افرادی مانند کیومرث و جمشید و دوران زندگانی آن‌ها را دستخوش تغییر کرده است، هرچند بن‌مایه و چهارچوب شرح وقایع، مضامینی یکسان دارند. مطالعات در این باب، خود را در عناصری همچون: نقش وراثت در مانایی حکومت، نمادسازی از پادشاهان پیشدادی، تمدن‌سازی ایرانیان، گُنش افراد به عنوان ایجادکننده سرنوشت آن‌ها نشان داده است.

واژه‌های کلیدی: اسطوره، پیشدادیان، دوره باستان، دوره صفویه، حماسه.

* نویسنده مسئول

۱-۱- مقدمه

هستی‌شناسی (بدوی) را می‌توان به‌عنوان کرداری که هدفی راستین را به‌گونه‌ای واقعی و به‌صورت ازلی همراه با تکرار و تقلید است، بیان کرد. این نوع نگرش را می‌توان افلاطونی دانست که برای کنش‌ها و بایدونبایدهای انسان‌ها در گذشته ارزش قائل می‌شد. حال اگر برای درک اسطوره‌ها به عقب برگردیم می‌بایست، فرد در ابتدا به حقیقت خود پی ببرد و پس از آن زمان مقدس که هستی خدایان همراه با بی‌مرگی است را، در مقابل زمان گذرا که برای انسان‌ها ارمغان آور مرگ است را به‌خوبی بشناسد (الیاده، ۱۳۸۴، ص. ۴۹-۵۱). اساطیر، افزون‌بر بازتاب اندیشه‌های انسان درباره مفاهیم بنیادین حیات، به دستورالعمل‌هایی کارآمد بدل می‌شوند که با پشتوانه استدلال‌های عقل‌گرایانه، بر زندگی فردی و سامان اجتماعی آدمیان اثر می‌گذارند (هلنز، ۱۳۶۸، ص. ۲۳).

اسطوره‌ها با گذر از بستر ابتدایی خویش، به قلمرو افسانه‌ها راه می‌یابند؛ قلمرویی که بخشی جدایی‌ناپذیر از حیات انسان را در بر می‌گیرد (دومزیل، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۹). در گذشته به‌دلیل اینکه لوازم مورد نیاز برای شناختن علل وقایع و پدیده‌های مختلف به‌صورت ناچیز در اختیار بشر بوده است، انسان‌ها با استفاده از عقل و قوه خیال خویش اساطیر را به وجود می‌آورند که این موضوع در بین همه ملل یکسان بوده است (رضائی، ۱۳۸۳، ص. ۴۷). در کنار اساطیر، حماسه‌ها قرار می‌گیرند که هدف آن‌ها مشخص نمودن چگونگی و تثبیت هویت خویش در نبرد با دشمنان است (دیللم صالحی، ۱۳۸۵، ص. ۱۵-۱۶). به‌صورت کلی حماسه‌ها زمانی شکل می‌گیرند که در جامعه گروهی قدرتمند وجود داشته باشند که پهلوانی آن‌ها در داستان‌ها به‌صورت حماسه نمایان می‌شود. این عامل مهم نشان از این است که هر

جامعه نمی‌تواند حماسه را برای مردمان خود به وجود آورد. قهرمانان از میان نژادی خاص برمی‌خیزند که دلاوری‌های آن‌ها در نبردها جنبه‌ای نوین از سلحشوری‌ها را به نمایش می‌گذارد (بهار، ۱۳۹۱، ص. ۳۷۳-۳۷۴). در ایران، نخستین حماسه‌ها را می‌توان در روایات ملی مشاهده کرد. سرآغاز حماسه‌های ایرانی از زمانی شروع می‌شود که روایات ملی در کنار اسطوره‌های دینی و پهلوانی ایرانیان قرار می‌گیرد. جنگ‌ها، مقاومت‌ها، در کنار باورهای آیینی، همه دست‌به‌دست هم می‌دادند که با اندیشه و قریحه ایرانی، تکوینی به خود بگیرد و در نهایت داستان‌هایی شگرف را برای مخاطبان خود به ارمغان بیاورد. حماسه‌های ایرانی همواره مسیر تکامل خود را پیموده‌اند تا اینکه اشکانیان (۲۴۷ق-۲۲۴م) برای اخراج یونانی‌ها قدم به عرصه میدان گذاشته و سلحشوری‌های نوینی را برای آزادی ملت خویش نشان می‌دهند. بعدها بخشی از آن سترگ‌منشی‌ها وارد داستان‌های کهن ایرانی شده و با آن‌ها ممزوج می‌شود (صفا، ۱۳۶۳، ج. ۲۶/۴-۲۷). برخی از تاریخ‌نگاران، نخستین پادشاه این سلسله را هوشنگ می‌دانند و تا گرشاسپ ادامه می‌دهند (پیرنیا، ۱۳۰۷، ص. ۱۴، ۲۷)؛ اما برخی دیگر از مورخان معتقدند که پادشاهان پیشدادی به‌ترتیب شامل کیومرث، هوشنگ، طهمورث، جم، بیوراسپ، فریدون، منوچهر، افراسیاب، گرشاسپ و زاب می‌شوند (ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۵-۱۴۷). در زمینه پیشینه اساطیری ایران، گسترده و دقیق‌ترین مطالب را می‌توان در کتاب‌هایی مانند یسن‌ها، بندهشن و دینکرد، یشت‌ها ملاحظه کرد. با گذر از دوره باستانی ایران به زمانه اسلامی، پرداختن به داستان‌های ایرانی جایگاه خود را از دست نمی‌دهد و موضوعاتی همچون دادخواهی، شیوه حکمرانی پادشاهان ایران قدیم، و رادمدی برخی از سلحشوران ایرانی همچنان

ادامه پیدا می‌کند. در زمان حکمرانی صفویان (۹۰۷-۱۱۳۵ق)، گرایش به ایران کهن و اساطیر آن شمایل‌ی جدید به خود می‌گیرد به گونه‌ای که در بیان تاریخ اساطیری و حماسی ایران خود را نمایان می‌سازد. سؤال اصلی پژوهش؛ وجوه افتراق و اشتراک روایات پیشدادیان در متون کهن و دوره صفوی و چگونگی تأثیر این روایات بر اندیشه هستی‌شناسی به‌ویژه دین در این دوران‌هاست.

۲-۱- پیشینه پژوهش و روش‌شناسی

پیش‌تر پژوهشی که به موضوع بررسی حکومت پیشدادیان در متون دوره باستان ایران و مکتوبات تاریخی دوره صفویه بپردازد، مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است؛ لذا این موضوع، زمینه‌ای برای فعالیت و تحقیق در این باب شده است.

در این پژوهش که به روش تاریخی با رویکردی توصیفی-تحلیلی بر مبنای منابع کتابخانه‌ای و به‌صورت تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل از جمع‌بندی داده‌ها انجام شده است، تلاش شده تا با بررسی و تطابق تاریخ‌نگاری پیشدادیان در کتب ایران باستان و تاریخ‌نگاری دوره صفویه، جایگاه دین را در بیان رویدادها بررسی کند.

۳-۱- بیان تاریخ اساطیری و حماسی ایران در دوره صفویه

در توصیف تاریخ و اساطیر ایران کهن (در دوره صفویه)، تاریخ‌نگاران تلاش کرده‌اند که از منابع دوران پیشین بهره‌مند شوند و حوادث زمانه خویش را براساس دیده‌ها و اسناد در دسترس جمع‌آوری کنند. مهم‌ترین کتاب دوره صفویه که به‌صورت عمومی و گسترده به تاریخ بشریت پرداخته، مکتوبه حبیب السیر خواندمیر (۸۸۰-۹۴۲ق) است. در این

کتاب، کیومرث فردی دین‌باور، مدیر و مدبر در امور کشوری و لشکری ذکر شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۷۵). در این اثر از روایات مختلف استفاده شده است، این درحالی است که دامنه استفاده از تاریخ‌نگاری ایران بعد از اسلام به‌صورت گسترده در این نوع از آثار مشاهده می‌شود به گونه‌ای که تعدادی از اساطیر ایرانی (مانند کیومرث) را از نسلی غیرایرانی معرفی کرده و با داستان‌های اسلامی ترکیب می‌کنند. در این کتاب، نسب‌شناسی، شرح حال پادشاهان و پهلوانان اساطیری و سرانجام آن‌ها به‌صورت گسترده بیان شده است. در دوره صفویه بعضی از کتب تاریخی (گلب التواریخ، وقایع السنین والعموم، تاریخ جهان‌آرا) به‌صورت کوتاه به توصیف پادشاهان و اساطیر ایران کهن پرداخته‌اند که در آن‌ها احوال حاکمان گیتی از جمله پادشاهان پیشدادی آورده شده است. آنچه در این گونه کتب بیشتر دیده می‌شود، معرفی اجمالی و نسب‌نامه پادشاهان است که در تعدادی از کتب تاریخی این دوره (مانند تاریخ جهان‌آرا) توصیف رویدادها را به گونه‌ای شرح می‌دهند که تواریخ اسلامی و ایرانی در کنار هم با آنچه در کتاب‌های ایران قدیم دیده می‌شود، تفاوت دارد. در کتب کوتاه‌نگاشت تاریخی دوره صفویه، پادشاهان پیشدادی را از جنبه‌های شخصیتی و کارایی آن‌ها در حکمرانی مورد توجه قرار داده‌اند.

۴-۱- نتایج و یافته‌ها

۴-۱-۱- تحلیل توصیفات اساطیر و حماسه‌های ایرانی در کتب ایران باستان و تاریخ‌نگاری دوره صفویه
با مطالعه کتب تاریخی دوره صفویه به این نتیجه می‌رسیم که بیشتر مطالب آن از کتاب‌هایی استخراج شده است که به‌عنوان منابع دسته اول (تاریخ ایران اسلامی) شناخته می‌شوند. از مهم‌ترین افرادی که الهام‌بخش نسخ تاریخی این دوره هستند می‌توان به

طبری (۲۲۴-۳۱۰ق)، قاضی بیضاوی (متوفی ۶۸۵ق)، حمدالله مستوفی (۳۸۰-۷۵۰ق)، خواندمیر (۸۳۷/۹۰۳-۹۰۴ق) اشاره کرد به گونه‌ای که بن‌مایه‌های اصلی کتاب‌های تاریخ اساطیر و حماسه‌های ایرانی در دوره صفویه را به خود اختصاص می‌دهند. بررسی کتب تاریخی دوره صفویه (درباره پیشدادیان)، نشان از تفاوت‌هایی با نگاشته‌های کتب دوره باستان دارد که (برخی از مهم‌ترین آن‌ها) به‌قرار زیر است:

۴-۱-۲- چگونگی شکل‌گیری نسل انسان‌ها در کتب دو دوره (باستان و صفویه)

در کتب ایران باستان، کیومرث را نخستین انسان خطاب می‌کنند (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۸۹؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۱۹۷/۷) که ملقب به گلشاه بوده است (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۱، ج. ۱-۶۳/۳). هدف از خلقت کیومرث (توسط اورمزد) نابودی اهریمن و تمامی دیوان ذکر شده است (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۳۹). وی به گونه‌ای معرفی شده که دارای ویژگی‌های؛ دارای حیات، بیان‌کننده و میرا در زندگانی است (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۱، ج. ۱-۱۴۴/۳). در این مکتوبات، آفرینش نخستین انسان به گونه‌ای نمادین بیان شده است که کنشگری وی جنبه‌هایی از خیراندیشان نیکوخصال را راهبری کرده است.

این درحالی است که در کتب تاریخی دوره صفویه و به نقل از مزداباوران، کیومرث را پدر انسان‌ها می‌دانند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۴/۱) (همچون دوره باستان) و با عنوان گلشاه معرفی کرده‌اند (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۸). علت آنکه کیومرث با این عنوان در تاریخ‌نگاری دوره صفویه معرفی می‌شود را نبودن چیزی جز آب‌وخاک در گیتی (در آن دوره) گفته‌اند. در این زمانه (برخلاف

دوره باستان) وی را نخستین فردی دانسته‌اند که در جهان پادشاهی کرده و معنای نام او به زبان سریانی «حی ناطق» است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۵/۱). برخی از مورخان او را آدم ابوالبشر دانسته‌اند و افرادی دیگر (در کتاب گب/التواریخ قزوینی) بر این باورند که او پیش از نوح(ع) زندگانی داشته است؛ اما با آدم(ع) متفاوت است. مکان زندگی کیومرث را غاری دانسته‌اند که با پوششی از جنس پوست حیوانات زندگانی می‌کرده تا اینکه در اواخر دوران حکمرانی، وی ساخت بنا را به غارنشینی ترجیح می‌دهند و تحولی نوین به وجود می‌آید (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۱). کیومرث را مردی پرهیزکار دانسته‌اند و در روزگار او بود که زین و لجام سوارکاری پدید آمد و بافندگان، پوشاک و فرش را از پشم گوسفندان فراهم ساختند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۵/۱). بنابه گفته حسینی خاتون‌آبادی (متوفی ۱۱۰۵ق)، آدم(ع)، شیث(ع) و ادريس(ع) معاصر کیومرث بوده‌اند و او نخستین پادشاهی است که در پارس زندگی کرده به گونه‌ای که در بازه زمانی میان زندگانی آدم(ع) تا نوح(ع) فرمانروایی وجود نداشته است تا اینکه ستم مردم را به آنجا می‌رساند که حاکمی میان خود انتخاب کنند و در نهایت کیومرث منصب حکمرانی آن‌ها را می‌پذیرد (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۲۹، ۳۷) (این مطالب در کتب دوره باستان دیده نمی‌شود و مهم‌ترین علل آن را می‌توان در ادغام برخی از داستان‌های ملی با زمینه‌های اسلامی دانست که نقشی مهم در بازنمود تاریخ ایران در دوره صفویه داشته است). مزداپرستان نسل انسان‌ها را از کیومرث می‌دانند که پس از مرگ وی، مَشی و مَشیانه به وجود می‌آیند و از آن دو، نسل‌های آینده بشر پدیدار می‌شوند و ادامه‌دهنده نسل پادشاهان پیشدادی هوشنگ فرزند فرَوَاک است

(بهار، ۱۳۹۵، ص. ۴۱، ۶۶، ۸۰-۸۳، ۱۴۹، ۱۵۵). در مکتوبات این دوره هرآنچه از اساطیر بیان می‌شود در اختیار بازتاب اندیشه‌های زرتشتی است درحالی‌که در نسخ تاریخی دوره صفویه بنابر تغییر در تفکر دینی؛ اسطوره‌ها را (در بیشتر مواقع) با روایات تاریخی ممزوج کرده‌اند. در کتب این دوره، ادامه‌دهنده نسل کیومرث را به سیاوش پسر او نسبت داده‌اند که پس از رسیدن به سن برنایی توسط پدر به جانشینی خویش انتخاب شده است. برخی از مورخان مانند طبری بر این باورند که سیامک فرزند و پسر کیومرث بوده و پس از قتل پدر به دنیا آمده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۷۵-۱۷۷). وجود چنین سرنوشتی برای سیامک، در کنار بازتاب نیافتن چگونگی دوران زندگانی کیومرث و وقایع مربوط به آن دوره، در مکتوبات زرتشتی دیده نمی‌شود درحالی‌که در مکتوبات تاریخی دوره صفویه از افرادی مانند مَشی و مَشیانه و فَرَوَاک نامی به میان نمی‌آید و پدر هوشنگ پیشدادی با آنچه در دوره باستان آمده است متفاوت است که احتمالاً به واسطه استفاده از منابع مختلف در دوران اساطیری ایران و اعتقادات دینی مردم این سرزمین در ادوار باستان و اسلامی است.

۴-۱-۳- اورمزد و ایزدان (یارگران پادشاهان

اساطیری ایران) در برابر اهریمن و دیوان

زرتشتیان معتقدند از میان آفریده‌های مادی اورمزد کیومرث ششمین مخلوق محسوب می‌شود. پس از حمله اهریمن به جهان مادی (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۴۱، ۱۳۹)، او قصد نابودی کیومرث را داشته، اما به خواست زُروان تا سی سال وی و یارانش نمی‌توانند بر گلشاه آسیبی برسانند (جم، ۱۳۸۵، ص. ۳۷-۳۹؛ بهار، ۱۳۹۵، ص. ۵۳، ۶۹). با پایان این دوره،

کیومرث توسط اهریمن بیمار شده (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۵۳)، و پس از چندی می‌میرد (تفضلی، ۱۳۵۴، ص. ۴۳). از دیدگاه مزدپرستان؛ نخستین پیغمبری که دین (مزد) را کمال پذیرفته است، کیومرث است (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۸، ج. ۲۸/۵). مطالب موجود نشان از پایه‌های دینی و تمدنی دارد که کیومرث سرآغاز آن بوده و جامعه از ابتدائیات زندگانی سیر تکاملی خود را پیش گرفته و در جهت پیشرفت خود گام برداشته است.

مزدآکیشان معتقدند که اورمزد پس از شکل‌گیری مَشی و مَشیانه (در کالبد انسان‌ها) با آن دو صحبت کرده و تأکید به دوری از دیوها می‌کند (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۱۹۹/۷؛ بهار، ۱۳۹۵، ص. ۸۱)؛ اما پس از مدت‌زمانی، آن دو به اورمزد ناسپاسی کرده و دیوان بر آن‌ها چیره می‌شوند و این موضوع باعث می‌شود تا پنجاه سال فرزندی از آن دو زاده نشود (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۸۲). بنابر باور بهدینان، از میان رسولانی که قبل از زرتشت به دین مزدا پرستی گرویده بودند، مَشی به‌عنوان فردی محسوب می‌شود که بخشی از آیین به دینی را پذیرفته است (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۸، ج. ۲۸/۵).^۱

بنابه خواست دادار، پیامبری از مَشی به سیامک می‌رسد. پس از درگذشت وی و فَرَوَاک (فرزند سیامک)، (به خواست اورمزد) پیامبری به هوشنگ و برادرش وئیگرد می‌رسد (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۸، ج. ۲۸/۵؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۲۰۰/۷). در نسخ تاریخی دوره صفویه پس از کیومرث به دوران زندگانی سیامک پرداخته شده است (مَشی و مَشیانه، فَرَوَاک در این مکتوبات جایگاهی تاریخی ندارند). در

۱. شاید بتوان مهم‌ترین عاملی که مَشی را پذیرنده بخشی از دین بیان می‌کنند؛ در تردید و کُنشگری او در گرایش به‌سوی دیوها (دربازه‌ای از تاریخ) دانست.

ابتدا این شاهزاده پیشدادی فردی دین‌دار و خردمند معرفی شده که در نهایت توسط دیوها کشته می‌شود. در این روایات پدر سیامک، قاتلان پسر خود را مجازات می‌کند. هرچند بنابه گفته برخی از تاریخ‌نگاران صفوی، هوشنگ پس از رسیدن به سن برنایی قاتلان پدر را پیدا کرده و سپس آن‌ها را به قتل می‌رساند. رسالت و جایگاه دینی هوشنگ با توجه به باورهای اسلامی در تاریخ‌نگاری دوره صفویه دیده نمی‌شود. هرچند درباره سالیان پایانی حکومت وی آمده است که او طهمورث را به‌عنوان جانشین خود برمی‌گزیند و گوشه‌نشینی را انتخاب می‌کند تا بتواند از این طریق با دادار راز نیاز داشته باشد (در این نسخ، هوشنگ را به‌نحوی فردی باورمند به دادار معرفی کرده‌اند) (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱، ۱۷۵-۱۷۷).

در کتب دوره باستان، هوشنگ برای آنکه بتواند حکومتی بزرگ و یکپارچه داشته باشد، از ایزد اردویسور آناهیتا می‌خواهد که وی را برای رسیدن به مقصودش حمایت کند. ایزد که از منش او باخبر بوده، هوشنگ را در رسیدن به خواست خویش یاری می‌رساند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۳۰۱-۳۰۲). در زمان پادشاهی وی دیوان، افراد بدسرشت، به‌عنوان عواملی که بیشترین خطر را برای حکومت او داشتند معرفی شده‌اند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۳۴۶-۴۴۸).

دوره صفویه چنان گفته‌اند که وی در حال سجده در برابر پروردگار توسط شیاطین به قتل می‌رسد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱، ۱۷۵-۱۷۷). با توجه به مطالب موجود در تاریخ‌نگاری این دوره به نظر می‌رسد شیاطین قاتل هوشنگ، همان دیوان در تاریخ‌نگاری دوره باستان باشند و علت اصلی کشته شدن وی توسط آن‌ها را می‌توان در نبردهای او با عفريت‌ها در نظر گرفت؛ زیرا هوشنگ در دوران

حکومت خویش مسئله دفع خطر دیوان را یکی از اساسی‌ترین جنبه‌های حکمرانی در نظر می‌گیرد.

در نسخ دوره باستان، طهمورث را فردی خطاب کرده‌اند که برای اینکه بتواند بر هفت کشور فرمانروایی کند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۴۸۹؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۱، ج. ۱-۵۴/۳) به سراغ ایزد آندروای زبردست رفته و از او می‌خواهد که یاریگر وی باشد. ایزد هم که به هدف طهمورث آگاهی داشته، وی را در رسیدن به پادشاهی جهان کمک می‌کند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۴۴۹؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۱، ۲۰۱/۷). از مهم‌ترین موضوعاتی که درباره طهمورث در کتب تاریخی دوره صفویه دیده می‌شود، می‌توان به پیدایش خط و درگیری او با دیوان اشاره کرد که در نهایت (هزار و چهارصد و هشتاد تن از دیوها) توسط وی از پای درمی‌آیند (روملو، ۱۳۴۹، ص. ۱۸۴؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱، ۱۷۷). زرتشتیان معتقدند که طهمورث به‌وسیله فری که به او رسیده بود و جایگاه رسالتی که داشت (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۸، ج. ۱، ۲۸/۵)، توانسته میان مخلوقات اورمزد، پرستش‌مذا را بگستراند (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۱، ۲۰۱/۷؛ تفضلی، ۱۳۵۴، ص. ۴۱-۴۲). مطالب فوق نشان از آن است که دیوها به‌عنوان گسترندگان اندیشه بدمنشی در این دوره از عصر پیشدادی فعالیت گسترده داشته‌اند؛ اما توسط طهمورث سرکوب می‌شوند.

در تاریخ‌نگاری دوره صفویه با توجه به اندیشه اسلامی، طهمورث را فردی دین‌دار (نه پیامبر) خطاب کرده‌اند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱، ۱۷۷). در مکتوبات دوره باستان ایران زمانی که به جمشید اشاره می‌شود، به پرسش و پاسخی میان زرتشت و هوم اشاره می‌شود که به بیان جایگاه پدر جمشید می‌پردازد (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۱۳۷). در ادامه، درخواست‌های جمشید از اردویسور آناهیتا ایزد،

درواسپ ایزد، آندروای زبردست ایزد و آشای ایزد مطرح می‌شود که به وی پادشاهی همه کشورها داده شود و بر همه پلیدی‌ها چیره گردد که در نهایت همه ایزدان با درخواست او موافقت می‌کنند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱/۱۳۷، ۳۰۲، ۳۴۷، ۴۵۰، ۴۷۳-۴۷۴). این موضوع نشان از جایگاه والای ایزدان در اندیشه زرتشت‌باوران دارد و برای رسیدن به مقصود می‌بایست همواره آن‌ها را به‌عنوان یاریگران نیک‌منشان معرفی کنند و استثنایی هم برای انسان‌ها قائل نمی‌شود؛ حتی پادشاهان پیشدادی که به‌نحوی نمایندگی اورمزد را در زمین عهده‌دار بوده‌اند. در زمان جمشید، ورجمگرد در سرزمین فارس (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۸، ۱۳۷) برای محافظت آفریدگان اورمزد از زمستان سخت بنا می‌شود (تفضلی، ۱۳۵۴، ص. ۴۳). زمانی که فرّ (به‌دلیل ناسپاسی شید) از او جدا می‌شود، وی بیش از شش سده حکومت کرده بود و پس از آن یک‌صد سال در تعقیب و گریز به سر می‌برد (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۸۴، ۱۵۵). در نسخ تاریخی دوره صفویه ادعای خدایی جمشید را علت به‌هم‌ریختگی هنجارهای جهان در اواخر دوره پادشاهی وی بیان می‌کنند (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲، ۳۳).^۱ ضحاک به دستور عموی خویش شداد بن عاد (که نامی از آن در کتب دوره باستان آورده نشده است) به سرزمین ایران حمله می‌کند و در نبردی که میان سپاهیان جمشید و یاران ضحاک روی می‌دهد، شید شکست خورده و حدود یک سده در گیتی آواره می‌شود (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۷۹؛ حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۲۴).

در نسخ ایران باستان، ضحاک را دیوی قدرتمند خطاب کرده‌اند که هزار ترفند داشته و به‌عنوان قدرتمندترین مخلوق اهریمن شناخته می‌شود (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱/۴۹، ۱۳۸).

خطاب کردن ضحاک با عنوان دیو را می‌توان نوعی تبری جستن از بیگانگان توسط نگارندگان متون ایران باستان دانست که غاصبان تاج‌وتخت پیشدادی را پیش‌برندگان اهداف اهریمن در زمین تصور می‌کرده‌اند.

این درحالی است که در کتب تاریخی دوره صفویه آمده است که بیوراسب پس از هفت‌صد سال (یا هشت‌صد سال) پادشاهی، دو مار از کتف او ظاهر می‌شود و تنها چاره کار، خوراندن مغز انسان به آن‌ها ذکر شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۸۰). پدیداری مار بر روی شانه‌های ضحاک نوعی خرق عادت است که جایگاه بدگنشی و ستمگری وی را در دیدگاه مردم افزون گردانیده است.

در مکتوبات مزدیسنا آمده است که ضحاک مصمم به نابودی نسل انسان‌ها بوده است. او برای رسیدن به مقصود خود، از آردویسور آناهیتا ایزد و آندروای زبردست ایزد یاری می‌خواهد؛ اما آن دو ایزد که از سرشت ضحاک آگاهی داشته‌اند او را در این کار کمک نمی‌کنند. در ادامه، دهاک به‌دنبال فرّ ناگرفتنی جداشده از جمشید بوده است؛ اما در به دست آوردن آن هم توفیقی کسب نمی‌کند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱/۳۰۳، ۴۵۱، ۴۹۳، ۴۹۴). نگارندگان مکتوبات باستان ایران با جلوه‌گر نمودن توفیق نیافتن ضحاک؛ به‌نحوی تزلزل جایگاه این پادشاه را نمایان ساخته و مشروعیت حکومت وی را از اساس رد کرده‌اند.

در کتب تاریخی دوره صفویه (با توجه به باورهای دینی این دوره)، نشانی از فرّ دیده نمی‌شود؛ اما برخی از

۱. این موضوع با آنچه در دوره باستان گفته شد متفاوت است. شاید بتوان آن را در تأثیرپذیری و ممزوج شدن برخی از داستان‌های دوره اسلامی با روایات ملی ایرانیان قرین واقعیت دانست، مانند دوران زندگانی پادشاهانی همچون نمرود و فرعون و سرنوشت آن‌ها در گیتی.

مورخان این دوره بر این باورند که ضحاک با رسیدن به قدرت، ستمگری را پیشه خود می‌سازد و اژدها لقب می‌گیرد. او در اواخر دوران پادشاهی خویش دچار بیماری سرطان شده و آن دو مار علت آن بیماری بوده‌اند (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۳).

در مکتوبات ایران باستان فریدون را دلاوری خطاب کرده‌اند که فرّ ناگرفتنی جمشید را پذیرفته است. او برای آنکه بتواند بر ضحاک غلبه کند از آردویسور آناهیتا ایزد، درّواسپ ایزد و آشی ایزد می‌خواهد که او را در این کار یاری رسانند. آن ایزدان هم که از نیت فریدون آگاه بودند او را در این مسیر کمک می‌کنند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۱۳۷/۱، ۱۳۸، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۴۷، ۳۴۸، ۴۳۹، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۷۸). از مهم‌ترین اقدامات فریدون در زمان پادشاهی، بیرون کردن دیوان قدرتمند از مازندران بوده است (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۲، ۲۰۲/۷). پایان دادن به دوران حکمرانی ضحاک و بیرون کردن دیوان از نواحی شمال ایران به‌نوعی بازگشت به هویت ایرانی بوده است که نگارندگان نسخ ایران باستان سعی در بازتاب آن داشته‌اند.

با به قدرت رسیدن منوچهر، می‌توان به رسولانی اشاره کرد که بخشی از آیین مزداپرستی را پذیرفته بودند (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۸، ج. ۲۸/۵). زرتشتیان اعتقاد دارند که گرشاسپ برای آنکه بتواند بر دشمنان ایران و خود، فائق شود، درخواست‌های خود را به آردویسور آناهیتا و آندروای زبردست تقدیم می‌کند و هر دو ایزد ضمن پذیرفتن خواسته‌های وی، به ایشان یاری می‌رسانند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۱۳۸/۱، ۳۰۴، ۴۵۲). آن‌ها بر این موضوع تأکید دارند که از میان دین‌داران؛ پهلوانی و دادستانی مردم مختص گرشاسپ است (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۴، ج. ۲-۲۹۱/۳). مزداپرستان بر این باورند که در بازه‌ای از

زمان، گرشاسپ مزداپرستی را کوچک می‌شمارد، و در کوهستان درون گودالی زندانی می‌شود (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۸). همچنین معتقدند که تعدادی از یاران اورمزد، از گرشاسپ محافظت می‌کنند (تفضلی، ۱۳۵۴، ص. ۸۰؛ دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۴۱۸/۱). مجازات برای خطاکار و همچنین داشتن محافظ برای در امان ماندن از خطرات (هم‌زمان برای یک فرد) شاید تناقض به نظر آید؛ اما این موضوع (از دیدگاه مزدکیشان) نشان از این دارد که پهلوانی و خدمات گرشاسپ از دید اورمزد دورنمانده و پایان مأموریت وی تا رسیدن به رستاخیز ادامه خواهد یافت.

زمانه حکمرانی افراسیاب در مکتوبات ایران باستان چنین است که وی برای آنکه فرّ دست‌نیافتنی جمشید را به دست آورد، از آردویسور آناهیتا می‌خواهد که او را در این راه یاری رساند؛ اما آن ایزد درخواست افراسیاب را به‌واسطه بدگنشی نمی‌پذیرد و تلاش‌های وی برای به دست آوردن فرّ نیز ناکام باقی می‌ماند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۳۰۵/۱؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۲۱۷/۷؛ دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۴۹۵/۱، ۴۹۷، ۵۰۰؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۲۱۷/۷، ۲۸۱). در نهایت با توجه به آن همه رنجی که افراسیاب برای مردم ایران به وجود آورده بود، به کمک هوم ایزد و درّواسپ ایزد اسیر و کشته می‌شود (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱، ۱۵۱/۱، ۳۴۸). در نسخ ایران باستان علت اینکه افرادی مانند افراسیاب مردمانی بدکردار خطاب می‌شوند این است که آن‌ها غاصبان تاج‌وتخت پیشدادی بوده و به دلیل تأیید نشدن از سوی اورمزد؛ اساس گسترش دین بهی و نیک‌نامی را دچار خدشه و نقصان کرده‌اند.

در مکتوبات تاریخی دوره صفویه زمانی که به رویدادنکاری وقایع دوره پیشدادیان پرداخته می‌شود دیگر اشاره‌ای به نقش اورمزد و ایزدان در یاریگری

پادشاهان، رسالت برخی از پادشاهان پیشدادی و اهریمن به عنوان منشأ بدی‌ها در گیتی، پیامبری پادشاهان پیشدادی (به جز ضحاک و افراسیاب)، جایگاه فرّ در میان پادشاهان پیشدادی و ایرانیان، نمی‌شود که به نظر می‌رسد مهم‌ترین عامل آن تغییر باورهای مذهبی در ایران باستان و دوره صفویه باشد. این درحالی است که در توصیفات یادشده هنوز دین‌داری تعدادی از شاهان پیشدادی، و عنصر دیوها؛ به نوعی جایگاه خود را حفظ کرده‌اند که یکی از مهم‌ترین نقش‌ها را در سرنوشت برخی از پادشاهان و بزرگان پیشدادی داشته‌اند. از دیگر مطالبی که می‌توان با بررسی متون یادشده بدان پرداخت نمادسازی پادشاهان پیشدادی در دوره باستان است. این نمادسازی پایه‌ای در جهت معرفی اصول سه‌گانه مزداپرستان است و اعمال پادشاهان در راستای این موضوع بوده هرچند در دوره صفویه نمادگرایی از پادشاهان پیشدادی رنگ‌وبویی جدید به خود گرفته و از آن برای نیل به اهداف ایران‌گرایی بر پایه دین (مانند آنچه درباره سیامک و طهمورث گفته شد) برای پادشاهان صفوی استفاده شده است. یافته‌های یادشده را می‌توان نمودی از اندیشه وراثت در خاندان پیشدادی (در دوره باستان) دانست. این موضوع با بازتاب فرّه ایزدی خود را نمایان می‌سازد هرچند در دوره اسلامی (صفویه) شایستگی افراد براساس وراثت، جای خود را به باور قلبی آن‌ها در دین‌داری می‌دهد.

۴-۱-۴- نسب‌شناسی پادشاهان پیشدادی

در کتب ایران کهن، کیومرث نخستین انسان آفریده شده است (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۸۹؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۱۹۷/۷). این درحالی است که در نسخ تاریخی دوره صفویه برخی از مورخان او را فرزند لاود فرزند آمیم فرزند ارم فرزند آرفخشذ فرزند سام

فرزند نوح نبی ذکر کرده‌اند (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۸)، و برخی دیگر کیومرث را از نسل «قینان بن انوش» (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۴) ذکر کرده‌اند. به نظر می‌رسد در این مکتوبات ادغام برخی از رویدادهای تاریخ زندگانی پیامبران الهی با آنچه از روایات ملی ایرانیان در اختیار بوده، درخور توجه باشد. در کتب باستانی مزدیسنا اشاره شده است که پس از درگذشت کیومرث، مَشی و مَشیانه به وجود می‌آیند و از آن دو، شش جفت مرد و زن زاده می‌شوند. پس از مرگ آن‌ها (پس از سالیان طولانی) بیست و پنج گروه بشری به وجود می‌آیند که همه از بُن کیومرث بوده‌اند (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۸۱-۸۳، ۱۵۵). این توصیفات از مَشی و مَشیانه و نسل حاصله از آن‌ها در کتب تاریخی دوره صفویه دیده نمی‌شود و علت آن هم تغییر و تحول در جهان‌بینی ایرانیان در دو دوره باستان و صفویه بوده است.

در نسخ تاریخی دوره صفویه پس از کیومرث به سیامک (فرزند او) اشاره می‌شود و پس از او فرزندش هوشنگ ادامه‌دهنده نسل پادشاهان پیشدادی ذکر می‌شود (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۵/۱-۱۷۷). این درحالی است که در مکتوبات دوره باستان هوشنگ را فرزند فرواگ و از نسل سیامک پسر مَشی فرزند کیومرث بیان کرده‌اند. در این آثار، زمانی که به شرح حال طهمورث اشاره می‌شود، او را طهمورث زیناوند فرزند ویونگهان، نوه ویونگهت پسر هوشنگ می‌دانند (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۹)؛ اما در نسخ تاریخی دوره صفویه، عده‌ای طهمورث را فرزند هوشنگ و برخی هم او را فرزند دلجهان نوه هوشنگ خطاب کرده‌اند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۷/۱). در کتب مزدیسنا جمشید را برادر طهمورث دانسته‌اند که پس از وی به قدرت می‌رسد (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۹)؛ اما در مکتوبات دوره صفویه، برخی مورخان او را

است. در این کتب، او را به واسطه خسارت‌های فراوانی که برای مردم ایران داشته است، روانی تبهکار و اهریمن‌زاده خطاب کرده‌اند که رستگار نخواهد شد (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۹، ج. ۲۰۳/۷؛ آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۱، ج. ۱-۲۰۶/۳). از دیدگاه دین زرتشت نبرد با پادشاهان ایرانی (یارگران اورمزد) و تخریب هرآنچه به زندگانی مردم مرتبط بوده است نشانه یاریگری آنگره مینو است که ضحاک و افراسیاب با قدم نهادن در این مسیر جلوه‌ای از بدسرشتی را در تاریخ برای خود رقم زده‌اند.

با بررسی مکتوبات تاریخی دوره صفویه، نخستین مرتبه که از بت‌پرستی در زمان پیشدادیان سخن به میان می‌آید درباره دوره پادشاهی طهمورث است که برای اولین بار پرستش بت پدیدار می‌شود. در زمان پادشاهی وی هرکس می‌توانسته بنابر آیین دلخواه خویش ستایشگر دین باشد، هرچند او را فردی مطیع پروردگار معرفی کرده‌اند (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۷۷).

دومین مرتبه‌ای که به این رویداد اشاره می‌شود در زمان حکمرانی جمشید است. در این نسخ (وی را در سالیان آخر پادشاهی)، فردی معرفی می‌کنند که با نسبت دادن الوهیت به خود همگان را موظف به ستایش پیکره‌هایی از خویش می‌کند (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۳، ۳۲). از بزرگان دوره حکمرانی منوچهر پیشدادی، فردی به نام مهراب حاکم ناحیه کابل بوده است که بت‌پرست ذکر شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۸۷). پرداختن به موضوع بت‌پرستی در زمان پیشدادی می‌تواند با آموزه‌هایی از تاریخ‌نگاری پیش از اسلام (آن هم در منطقه شبه جزیره عربستان) مرتبط باشد که در تاریخ‌نگاری ایران پس از ورود اسلام در این سرزمین آمیخته شده است. مورخان دوره صفویه موضوع بت‌پرستی در

پسر و برخی برادر طهمورث گفته‌اند (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۹؛ حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲). در نسب‌شناسی‌های دوره صفویه شاید بتوان مهم‌ترین عامل تفاوت در بیان نسب پیشدادیان را استفاده از مکتوباتی دانست که در برخی از مواقع با آنچه در نسخ دوره باستان مشاهده می‌شود اختلاف روایت دارد که احتمالاً به دلیل اختلاف زمانی در روایت زندگانی افراد است. به نظر می‌رسد در مکتوبات دوره باستان، تبار ایرانی یا همان خانواده موجب پایداری حکومت پیشدادیان بوده و نگارندگان این دوره با پرداختن به موضوع یادشده تلاش خود را در نمایان‌سازی جایگاه اساسی آن در پیشبرد امور (در جنبه‌های گوناگون حکمرانی) داشته‌اند و بازتاب این اصل در تاریخ‌نگاری دوره صفویه همچنان ادامه داشته است.

۴-۱-۵- پرداختن به پدیده بت‌پرستی و نکوهش شهریاری بدکنش در زمان پیشدادیان

در نسخ ایران باستان، بازنمودی از بت‌پرستی در زمان پیشدادیان وجود ندارد که مهم‌ترین عامل آن اندیشه‌های مزدآپرستان در توصیف پادشاهان اساطیری ایران است.

در این مکتوبات زمانی که به شرح حال سلاطینی مانند ضحاک پرداخته می‌شود، علاوه بر آنکه وی را دشمن اصلی مزدآگرایان بر روی زمین معرفی می‌کنند او را فردی مخالف باورهای دینی می‌دانند هرچند وی برای رسیدن به قدرت افزون بر همه کشورها، موضوع را با ایزدان مطرح می‌کند و از آن‌ها یاری می‌جوید؛ اما آن‌ها که از سرشت ضحاک آگاهی داشته‌اند او را در این کار کمک نکرده و مخالفت می‌ورزند (دوست‌خواه، ۱۳۸۵، ج. ۱/۴۹، ۱۳۸، ۳۰۳، ۴۵۱). دومین فرد که در مکتوبات زرتشتی با توصیفات نکوهنده معرفی شده است؛ افراسیاب

زمان پیشدادیان را محدود عنوان کرده‌اند که این موضوع نشان از عمومیت نداشتن آن در ادوار مختلف (به جز دورانی کوتاه از حکمرانی طهمورث، جمشید و منوچهر) است.

۴-۱-۶- سازه‌های باقی‌مانده از پیشدادیان

در نسخ ایران باستان بنایی با عنوان وَر چهارگوش به زمان پادشاهی طهمورث پیشدادی نسبت داده شده است. در کتب این دوره یکی از مکان‌هایی که از آن به نیکی و صلابت یاد شده است وَرِجَمْگَرْد (در زمان جمشید) است (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۸، ۱۳۷). همچنین، خانه وی در بالای کوه البرز از دیگر آثار باقی‌مانده از این پادشاه است. با به قدرت رسیدن ضحاک، او که در بابل زندگی می‌کرده، بنایی را در سَمَبران، هندوستان و بَابِل (گریندوشید) احداث می‌کند. همچنین، فریدون در طی دوره پادشاهی خود، تلاش می‌کند بنایی را در منطقه وَرِن (بخشی از گیلان) احداث کند. مهم‌ترین اثر باقی‌مانده از منوچهر پیشدادی را حفر سرچشمه آب فرات گفته‌اند. از آثار به‌جای‌مانده از دوران پادشاهی افراسیاب بر سرزمین ایران، بنایی در زیر زمین به‌جای‌مانده است که جادویی بیان شده است (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۷۵، ۱۳۷، ۱۳۸). در دوره زو طهماسب، وی با توجه به نیروی پادشاهی و پشتیبانی دین اورمزدی می‌تواند ایران را بازسازی کند (آذرفرنبغ و آذرباد، ۱۳۸۴، ج. ۲- ۲۴۸/۳). در مکتوبات این دوره ساخت سازه‌های اساطیری بیشتر مورد توجه قرار گرفته که به‌نوعی وامدار تفکر آئینی مزدکیشان است.

در مکتوبات تاریخی دوره صفویه، مانایی آثار پیشدادی از کیومرث آغاز می‌شود. به‌گونه‌ای که بیان می‌شود؛ وی در مدت‌زمان پادشاهی خویش شهرهای اسطخر، دماوند و بلخ را پایه‌گذاری کرده درحالی‌که

خود در شهر اسطخر ساکن بوده است (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۳۷؛ حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۱؛ غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۸). در زمان سلطنت هوشنگ شهرهای شوش و شوشتر بنیان‌گذاری می‌شوند (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۸). این درحالی است که برخی معتقدند شهر بلخ توسط او بنا شده است (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲). از دیگر پادشاهان پیشدادی، طهمورث است که در مدت‌زمان پادشاهی خویش شهرهایی همچون آمل، مازندران، اصفهان، بابل (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۹)، دژ مرو، صفاهان، گُرد آباد (ازجمله مدائن عراق) (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲)، و سارویه را بنیان می‌نهد. در کتب تاریخی دوره صفویه، شید به‌عنوان پادشاهی آبادگر معرفی شده است. وی در سرزمین فارس بنایی را تأسیس می‌کند و برای نخستین مرتبه جشن نوروز در آن برپا می‌شود (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۸/۱، ۱۷۹). همچنین، در مدت‌زمان پادشاهی خویش شهر اسطخر را تکمیل می‌کند. از آثاری به‌جای‌مانده از زمان جمشید می‌توان به شهرهای طوس و همدان اشاره کرد. مهم‌ترین اثر بازگوشده از دوران حکومت ضحاک بر ایران، ساخت شهر کنگ بابل است (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۹، ۳۲) که به‌نوعی پایتخت وی محسوب می‌شده است (سازه‌ای که نشان از دوران پادشاهی فریدون باشد در نسخ تاریخی دوره صفویه مشاهده نشد). در دوران سلطنت منوچهر، وی برای آبادانی سرزمین مادری خویش دستور می‌دهد برای آبادانی (عراق کنونی)، رودخانه فرات حفر و (برای محافظت از شهرها) گودال‌های بزرگی به‌شکل خندق ایجاد شود. او در اواخر حکمرانی خویش قلعه طبرک (در نواحی شمال ایران) را بازسازی کرده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۸۵/۱، ۱۸۶). این مطالب نشان از آن دارد

۴-۱-۷- مدت زمان پادشاهی، شاهان پیشدادی

در مکتوبات ایران باستان مدت زمان پادشاهی دوره پیشدادیان عبارت است از: ۱. هوشنگ به مدت چهل سال؛ ۲. طهمورث سی سال؛ ۳. جمشید شش صد و شانزده سال و شش ماه (و یک صد سال در گریز)؛ ۴. ضحاک هزار سال؛ ۵. فریدون پانصد سال؛ ۶. ایرج دوازده سال؛ ۷. منوچهر یک صد و بیست سال؛ ۸. افراسیاب تورانی دوازده سال؛ ۹. زو طهماسب سه سال (بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۵). در کتاب تاریخی حبیب السیر، از بیان حمزه اصفهانی مدت پادشاهی پیشدادیان دوهزار و هفت صد و سی و چهار سال، و حمدالله مستوفی دوهزار و چهار صد و پنجاه سال گفته شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۵/۱). در مکتوبات تاریخی این دوره، درباره زمان پادشاهی کیومرث اختلاف نظری وجود دارد. برخی از مورخان دوره صفویه مدت زمان آن را سی و برخی دیگر چهل سال ذکر کرده‌اند (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۸؛ حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۱؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۵/۱). در تاریخ نگاری دوره صفویه هوشنگ پیشدادی به مدت چهل سال در ایران و در مجموع پانصد سال (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲؛ غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۸؛ حسینی خاتون آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۴)، طهمورث سی تا چهار صد سال (حسینی خاتون آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۳۷؛ حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۸/۱)، جمشید هفت صد سال، فریدون پانصد سال (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۷۸/۱، ۱۸۳)، منوچهر یک صد و بیست سال (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۹)، نوذر هفت سال (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۶؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۸۷/۱)، افراسیاب دوازده سال (حسینی خاتون آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۳۰)، مدت زمان حکمرانی زو طهماسب پنج، یازده، سی و پنجاه سال (غفاری

که در این دوره صنعت (به ویژه ساخت سازه) روزبه روز مسیر توسعه خود را طی کرده و در جهت رسیدن به تعالی (در زندگی بشر) نقشی بسزا داشته است. در تاریخ نگاری دوره صفویه افراسیاب را فردی معرفی می کنند که در زمان دوازده سال پادشاهی وی بر سرزمین ایران چیزی جز کشتار و نابودی برای پارسیان نداشته است. او هرآنچه از آبادانی وجود داشت را ویران کرده و جز تخریب چیزی به بار نمی آورد (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۵؛ حسینی خاتون آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۳۰، ۳۸). پس از دوره ای فطرت در حکمرانی ایران زمین، زو طهماسب به قدرت می رسد، وی بازسازی قنات ها، رودها و ویرانی های زمان افراسیاب را آغاز و بدان مبادرت کرده (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱۹۰/۱)، و رودخانه زاب در دیار بکر از او به جا مانده است (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۹)، که باعث می شود آبادانی در پیرامون آن گسترش یابد.

در بازتاب آثار باقی مانده از پیشدادیان (در کتب دوره باستان) بیشتر جنبه های ماورایی و نمادین برای بناها بیان می شود که به گونه ای با بزرگ نمایی و وارد کردن جنبه هایی از انگاره های انتزاعی همراه است؛ اما در تاریخ نگاری دوره صفویه هرآنچه از آثار بازنمود دارد به گونه ای عینیت داشته و به صورت ملموس توصیف می شوند. در نسخ تاریخی دوره صفویه، اینکه برخی از شهرها منصوب به فردی خاص باشد دارای تردید است و شهر بلخ نمونه ای از آنها است. شاید بتوان این موضوع را چنین برداشت نمود که منظور از بنا کردن شهر به گونه ای شکل گیری ساختار کلی ابنیه ها که اساس بنیادین شهرسازی را بازتاب می دهند باشد. این موضوع در بازه های زمانی متفاوت پیشرفت های گوناگونی داشته است؛ زیرا همواره سکونتگاه های بشری در حال تکوین خود هستند.

قزوینی، ۱۳۴۳، ص. ۲۹؛ حسینی قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۳۶؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۷۴، ۱۹۰)، و گرشاسب شش و نیز بیست سال (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۱/۱۹۰)، بیان شده است. شاید بتوان مهم‌ترین علت اختلاف در بیان مدت‌زمان پادشاهی فرمانروایان پیشدادی را در دوره باستان و صفویه، استفاده از منابع و توصیفات مختلف (در ذکر شرح حال پادشاهان) و تفاوت در محاسبه زمان در گاه‌شمار یزدگردی در برابر تقویم‌های قمری و شمسی دانست که مبدأ و شروع ارزیابی و چگونگی پرداختن به آن دگرگونه است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بررسی مطالب دوره باستان و صفویه نشان می‌دهد که آنچه به‌صورت کلیات در رویدادهای دو دوره گفته شده است، نسبتاً به یکدیگر نزدیک است؛ اما در محتوا و جزئیات تفاوت‌هایی اصیل بیان شده است که در برخی مواقع بنیادین است. در تاریخ‌نگاری دوره باستان بیشتر به بیان جنبه‌های رفتاری و کنشگری بزرگان پیشدادی اشاره شده این درحالی است که در وقایع‌نویسی تاریخی دوره صفویه چنین به نظر می‌رسد که طرح داستان برخی از وقایع آن هم بیشتر به‌صورت مجمل اساس پرداختن به سلاطین پیشدادی بوده است. در کتب دوره باستان زمانی که پادشاه پیشدادی معرفی می‌شود اعمال او از دیدگاه دینی نشان داده می‌شود یا به‌عبارتی دیگر اساطیر و حماسه‌های ایرانی به‌نوعی در خدمت بیان برخی از آموزه‌های دین بهی قرار داشته‌اند که می‌توان آن را بیشتر در پیروزی سلاطین نسبت به بدمَن‌شان مشاهده کرد. در این کُتب هرآنچه از بدی است منشأ آن از اهریمن و پلیدی‌ها است؛ اما در کتب تاریخی دوره صفویه همگی موجودات را از یک خالق دانسته‌اند و در وقایع‌نگاری‌ها نامی از اهریمن به میان نمی‌آید. این

مطالب بازتابی حقیقی از دین مزداپرستی در گذر زمان را نشان می‌دهد؛ اما در توصیفات تاریخ‌نویسان صفوی این جنبه از انگاره‌های دین زرتشتی با توجه به تغییر باورهای دینی از اساس حذف شده؛ زیرا دارای تفاوت‌های ماهوی بوده است. این موضوع باعث می‌شود مطالبی مانند برخی مناطق جغرافیایی، مَشی و مَشیانه، جایگاه ایزدان، رسالت برخی از پادشاهان پیشدادی کنار گذاشته شود؛ زیرا با باورهای اسلامی در تضاد کامل بوده‌اند؛ اما همچنان در مکتوبات این دوره جنبه‌های سترگ پهلوانی درون‌مایه مشابهی با تاریخ‌نویسی در دوره باستان است. در مکتوبات دوره باستان عنوان وراثت به‌عنوان عنصری مهم در میان ایرانیان شناخته شده که نقشی اساسی ایفا می‌کند. پایه این تشریح را می‌توان در مفهوم فرّه ایزدی مشاهده نمود به‌گونه‌ای که جنبه الوهی آن در رسیدن فرّه ایزدی به پادشاهان نیک‌نام ایرانی مشاهده می‌شود. این اصل نیز ریشه در باورهای زرتشتی دارد که در تاریخ‌نگاری دوره صفویه با توجه به اندیشه اسلامی (که اساس شایستگی افراد را بر پایه تقوا بیان می‌کند و نژاد جایگاهی ندارد) حذف شده است؛ اما در توصیفات دوره صفویه نجیب‌زادگی تبار ایرانی خود را در راست‌کرداری ایرانیان همچنان مانا نگه داشته است. یکی از نکاتی که در تاریخ‌نگاری دوره باستان بیان می‌شود جایگاه خانواده است. در این دوره خانواده به‌صورت تباری معرفی می‌شود که اساس مانایی اندیشه ایرانی در این دوره را به خود اختصاص داده است به‌صورتی که پایداری جامعه به این اصل مرتبط است. در هر دو دوره باستان و صفوی، خانواده جایگاهی رفیع دارد و افراد خود را درون خانواده یا اجتماع معرفی می‌کنند و ادامه یافتن دوران حکمرانی پیشدادی بر این اساس پایه‌گذاری شده است. یکی از کارکردهای اصلی در توصیفات

پادشاهان پیشدادی در دوره باستان استفاده از نمادگرایی‌هاست که این عنصر را می‌توان در کُنشگری پادشاهان به‌خوبی مشاهده کرد. آنجایی که قاطبه این سلاطین نمادی از اصول سه‌گانه رفتار، کردار و اندیشه مزداباور (به‌جز ضحاک) را در خود دارند که این موضوع در پذیرش دین توسط ایرانیان مؤثر بوده است. مهم‌ترین جلوه این عصر را می‌توان در حکمرانی جمشید و قیام فریدون مشاهده کرد. این درحالی است که در تاریخ‌نگاری دوره صفویه نمادسازی‌هایی بدین‌گونه که در دوره باستان آمده است، اعمال نمی‌شود؛ اما همچنان پادشاهان پیشدادی الهام‌بخش نوعی حرکت روبه‌جلو با باورهای دینی برای جامعه خویش‌اند. یکی از موضوعاتی که در نسخ دوره باستان درباره پیشدادیان به‌خوبی نمایان می‌شود، تمدن‌سازی آن‌ها است. این موضوع با پیدایش کیومرث آغاز شده تا پایان این دوره ادامه می‌یابد. آنجایی که انسان اولیه از کمترین امکانات ابتدایی در زندگانی خویش به‌مرور زمان به‌سمت جامعه‌ای حرکت می‌کند که کار ساخت‌های شهری با المان‌های پیشرفت را نشان می‌دهد که جنبه‌ای از آمال و آرزوهای آن‌ها را نمایان می‌سازد. بنیان‌نهادن سازه‌های اسطوره‌ای در این دوره بازتابی از جهان‌بینی مزداباوران را برای مخاطب نمایان می‌سازد که تصورات ذهنی افراد را با باورهای دینی در هم تنیده است؛ اما این مسئله در دوره صفویه به‌گونه‌ای دیگر نمایش داده می‌شود که توفیقات این موضوع بیشتر در زمینه‌های علمی و رسیدن به بخشی از دانش در دوره پیشدادی نمایان‌سازی می‌شود. آنجا که یکی از پایه‌های مؤثر گسترش تمدن، والایی دانش در جامعه است. در مکتوبات تاریخی این دوره؛ گسترش صنعت و رونق شهرسازی نمادی از پیشرفت است که پادشاهان پیشدادی آغازگر این اصل و به‌نوعی

پایه‌گذار اندیشه‌های دانش‌محور در میان ایرانیان بوده‌اند. در کتب دوره باستان عمل افراد، آینده آن‌ها را می‌سازد. در این عصر مردم نقش اساسی دارند که پادشاه با کُنشگری خود جامعه را به‌سمت‌وسوی دلخواه رهنمون می‌سازد. این موضوع در تاریخ‌نگاری دوره صفویه نیز دیده می‌شود هرچند شخصیت رفتاری هر پادشاه در این باره تأثیری شگرف داشته است. تفاوت در محاسبه تقویمی و احتمالاً اختلاف در استفاده از برخی منابع رویدادنگاری (در دو دوره) باعث شده است که زمانه حکمرانی برخی از پادشاهان دگرگون ذکر شود.

منابع

- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، و آذرباد پسر امید (۱۳۸۹). دینکرد هفتم (تصحیح متن، آوانویسی، نگارش فارسی، واژه‌نامه و یادداشتها از محمدتقی راشد محصل). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، و آذرباد پسر امید (۱۳۸۸). کتاب پنجم دینکرد (آوانویسی، ترجمه، تعلیقات متن پهلوی از ژاله آموزگار و احمد تفضلی). انتشارات معین.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، و آذرباد پسر امید (۱۳۸۴). کتاب سوم دینکرد دفتر دوم (آراستاری، آوانویسی، یادداشتها و ترجمه از فریدون فضیلت). مهرآیین.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۳۸۱). کتاب سوم دینکرد دفتر یکم (آراستاری، آوانویسی، یادداشتها و ترجمه از فریدون فضیلت). انتشارات فرهنگ دهخدا.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۸۶). آثار الباقیه (اکبر داناسرشت، مترجم). امیرکبیر.

مقدمه جلال‌الدین همایی؛ ج. ۱). خیام.
دوست‌خواه، جلیل (۱۳۸۵). *اوستا کهن‌ترین سروده‌ها و متن‌های ایرانی* (ج. ۱). مروارید.
دومزیل، ژرژ (۱۳۸۰). *اسطوره و حماسه در اندیشه ژرژ دومزیل از مجموعه جهان اسطوره‌شناسی* (جلال ستاری، مترجم). نشر مرکز.
دیلم صالحی، بهروز (۱۳۸۵). *اسطوره و حماسه دو بنیاد هویت ایرانی. فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۷ (۲۷)، ۳-۲۴.
https://www.rjnsq.ir/article_100778.html
رضائی، مهدی (۱۳۸۳). *آفرینش و مرگ در اساطیر*. اساطیر.
روملو، حسن (۱۳۴۹). *احسن‌التواریخ* (به اهتمام عبدالحسین نوایی). نشر کتاب.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). *حماسه‌سرایی در ایران از قدیمی‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری* (ج. ۴). امیرکبیر.
غفاری قزوینی، قاضی احمد (۱۳۴۳). *تاریخ جهان آرا* (به همت و سعی مجتبی مینوی). کتاب فروشی حافظ.
هلنر، جان (۱۳۶۸). *شناخت اساطیر ایران* (ژاله آموزگار و احمد تفضلی، مترجم). چشمه.

References

- Azar-Farnbagh, son of Farrokhzād, & Azar-Bād, son of Omīd. (2002). *Dēnkard, Book III, Part 1* (F. Fazilat, Ed., Trans., & Notes). Farhang-e Dehkhodā. [In Persian]
Azar-Farnbagh, son of Farrokhzād, & Azar-Bād, son of Omīd. (2005). *Dēnkard, Book III, Part 2* (F. Fazilat, Ed., Trans., & Notes). Mehrāyin. [In Persian]
Azar-Farnbagh, son of Farrokhzād, & Azar-Bād, son of Omīd. (2009). *Dēnkard, Book V* (J. Amouzgar & A. Tafazzoli, Trans.). Mo'in Publications. [In Persian]
Azar-Farnbagh, son of Farrokhzād, & Azar-Bād, son of Omid. (2009). *Dēnkard, Book*

- الیاده، میرچا (۱۳۸۴). *اسطوره بازگشت جاودانه* (بهمن سرکاراتی، مترجم). طهوری.
بهار، مهرداد (۱۳۹۵). *بندھشن/فرنیغ دادگی*. توس.
بهار، مهرداد (۱۳۹۱). *پژوهشی در اساطیر ایران: پاره نخست و پاره دوم* (کتابون مزداپور، ویراستار). آگه.
پیرنیا، حسن (۱۳۰۷). *داستان‌های قدیم ایران* (متمم ایران باستانی). مجلس شورای ملی.
تفضلی، احمد (۱۳۵۴). *مینوی خرد*. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
جم، زادسپرم (۱۳۸۵). *وزیدگیهای زادسپرم* (نگارش فارسی، آوانویسی یادداشتها، واژه‌نامه، تصحیح متن از محمدتقی راشدمحصل). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
حسینی خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین (۱۳۵۲). *وقایع السنن و العوام* (گزارش‌های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ هجری قمری). کتابفروشی اسلامیه.
حسینی قزوینی، یحیی بن عبداللطیف (۱۳۱۴). *گلب التواریخ* (با ضمیمه سید جلال‌الدین تهرانی). موسسه خاور.
خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). *حبیب‌السیر* (به کوشش محمد دبیر سیاقی و با

- VII (M. T. Rashid-Mohassel, Ed., Transcription, Persian rendering, glossary, & notes). Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
Bahar, M. (2012). *A study of Iranian myths: Parts one and two* (K. Mazdapour, Ed.). Agah. [In Persian]
Bahar, M. (2016). *Bundahišn (Farvag Dādagī)*. Tous. [In Persian]
Biruni, A. R. al-. (2007). *The remaining signs of past centuries (Āthār al-bāqīya)* (A. Danasarresht, Trans.). Amirkabir. [In Persian]
Deilam-Salehi, B. (2006). Myth and epic: Two foundations of Iranian identity. *National*

- Studies Quarterly*, 7(27), 3–24.
https://www.rjnsq.ir/article_100778.html
 [In Persian]
- Doustkhah, J. (2006a). *The Avesta: The oldest Iranian hymns and texts* (Vol. 1). Morvarid. [In Persian]
- Dumézil, G. (2001). *Myth and epic in the thought of Georges Dumézil* (J. Sattari, Trans.). Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Eliade, M. (2005). *The myth of the eternal return* (B. Sarkarati, Trans.). Tahouri. [In Persian]
- Ghaffāri Qazvini, Q. A. (1964). *Tārīkh-e jahān-ārā* (M. Minuvi, Ed.). Hafez Bookstore. [In Persian]
- Hellenz, J. (1989). *Understanding Iranian myths* (J. Amouzgar & A. Tafazzoli, Trans.). Cheshmeh. [In Persian]
- Hosseini Khātunābādī, S. ‘A. (1973). *Vaqāye‘ al-sunan wa al-‘awāmm: Annual reports from the beginning of creation to 1195 AH*. Eslamiyeh Bookstore. [In Persian]
- Hosseini Qazvini, Y. b. A. (1935). *Lub al-tavārīkh* (With appendix by S. J. Tehrani). Khavar Institute. [In Persian]
- Jam, Z. (2006). *Wizādagīhā-ye Zādspram* (M. T. Rashid-Mohassel, Ed., Trans., notes, glossary). Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Khwandamir, G. al-D. b. H. al-D. (2001). *Habib al-siyar* (Vol. 1; M. Dabir-Siaqi & J. Homai, Eds.). Khayyām. [In Persian]
- Pirnia, H. (1928). *Ancient stories of Iran (Supplement to Ancient Iran)*. Majlis-e Shora-ye Melli. [In Persian]
- Razaei, M. (2004). *Creation and death in myths*. Asatir. [In Persian]
- Romlu, H. (1970). *Ahsan al-tavārīkh* (A. H. Navai, Ed.). Nashr-e Ketab. [In Persian]
- Safā, Z. (1984). *Epic poetry in Iran from the earliest historical period to the fourteenth century AH* (Vol. 4). Amir Kabir. [In Persian]
- Tafazzoli, A. (1975). *Minoui-e Kherad [The spirit of wisdom]*. Bonyād-e Farhang-e Iran. [In Persian]